

Кошматова М., Гайыпова Б.А.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭМОЦИОНАЛДЫК-ЭКСПРЕССИВДҮҮ ЭТИШТЕРДИН
ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК МААНИЛЕРИ

Кошматова М., Гайыпова Б.А

ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЭКСПРЕССИВНЫЕ ГЛАГОЛЫ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ

Koshmatova M., Gaiypova B.

EMOTIONALLY EXPRESSIVE VERBS IN THE KYRGYZ LANGUAGE
LEXICAL AND SEMANTIC MEANINGS

УДК: 373.3.016:373.3-028.16

Бул макаланын объектиси болуп кыргыз тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдүү этиштер саналат. Макалада кыргыз тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдүү маанидеги этиш сөздөрдүн колдонулушу жана алардын көркөм чыгармалардагы ролу изилденип, эмоционалдык-экспрессивдүү маанини туюнтуучу лексикалык каражат катары көрсөтүүгө багытталган. Эмоционалдык этиштердин адамдын ички сезимдерин, психологиялык абалын, айлана-чөйрөгө болгон мамилесин билдирүүдөгү мааниси ачылып берилет. Эмоционалдык этиштердин лексикалык жана эмоционалдык маанилеринин бирдиги, этиш сөз түркүмүнүн башка сөз түркүмдөрүнөн айырмасы, ошондой эле алардын бир нече лексика-семантикалык топторго бөлүнүшү мисал аркылуу сунушталат. Көркөм чыгармалардан алынган мисалдар аркылуу эмоционалдык этиштердин каармандардын ички дүйнөсүн, сезимдерин, мүнөзүн ачып берүүдөгү ролу көрсөтүлөт. Макаланын корутундусунда эмоционалдык этиштердин кыргыз тилиндеги, көркөм сөз өнөрүндөгү мааниси жана алардын тилдин экспрессивдүүлүгүн арттыруудагы орду белгиленет.

Ачкыч сөздөр: этиш, эмоция, экспрессивдүүлүк лексика-семантикалык топтор, семантика, лексикалык маани, эмоционалдык-экспрессивдүү этиштер.

Объект данного исследования - эмоционально-экспрессивные глаголы в киргизском языке. В данной статье исследуется употребление эмоционально-экспрессивных глаголов в киргизском языке и их роль в художественных произведениях. Целью работы является демонстрация эмоционально-экспрессивных глаголов как лексического средства выражения эмоциональной окраски. Подробно раскрывается значение эмоциональных глаголов в передаче внутреннего состояния человека, его психологического состояния и отношения к окружающему миру. Рассматривается единство лексического и эмоционального значений эмоциональных глаголов, отличие глаголов как части речи от других частей речи, а также их разделение на несколько лексико-семантических групп на конкретных примерах. На примерах из художественных произведений показана роль эмоциональных глаголов в раскрытии внутреннего мира, чувств и характера персонажей. В заключение статьи подчеркивается значение эмоциональных глаголов в киргизском языке, в художественной речи и их роль в повышении экспрессивности языка.

Ключевые слова: глагол, эмоция, экспрессивность, лексико-семантические группы, семантика, лексическое значение, эмоционально-экспрессивные глаголы.

The object of this study is emotionally expressive verbs in the Kyrgyz language. This article explores the use of emotionally expressive verbs in the Kyrgyz language and their role in works of art. The aim of the work is to demonstrate emotionally expressive verbs as a lexical means of expressing emotional coloring. The meaning of emotional verbs in conveying a person's inner state, their psychological state and attitude to the world around them is revealed in detail. The unity of lexical and emotional meanings of emotional verbs, the difference between verbs as a part of speech from other parts of speech, as well as their division into several lexical-semantic groups are considered with specific examples. Using examples from works of art, the role of emotional verbs in revealing the inner world, feelings and character of the characters is shown. In conclusion, the importance of emotional verbs in the Kyrgyz language, in artistic speech and their role in increasing the expressiveness of the language is emphasized.

Key words: verb, emotion, expressiveness, lexical-semantic groups, semantics, lexical meaning, emotional-expressive verbs.

Турмуштагы ар кандай көрүнүштөр, окуялар адамдардын жана жаныбарлардын сезүү органына ар кандай таасир этип, адамдын ар кандай психикалык, эмоционалдык кабыл алуусун пайда кылат жана көбүнчө этиш сөздөрдүн жардамы аркылуу туюндурулат.

Эмоционалдуулук француз тилинен *emotion* - ички сезим, толкундануу дегенди билдирет. Эмоционалдык маанидеги сөздөр жаратылыштык көрүнүштөргө, нерселерге же сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн байкоосун, баамын, сезимин, кабыл алуу мүнөзүн, мамилесин билдирген сөздөр болуп, өздөрү катышкан сүйлөмдүн мазмунуна ар кыл мүнөздөгү экспрессивдик, эмоционалдык маани кошот, сүйлөмдүн субъективдик мазмунун түзөт. Мындай сөздүн мааниси лексикалык жана эмоционалдык маанилердин бирдигинен турат. Анын лексикалык мааниси нерсе же көрүнүштөрдү атап көрсөтүүгө негизделсе, эмоционалдык мааниси сүйлөөчүнүн ошол нерсе же көрүнүштөргө карата болгон субъективдүү мамилеси, баалоосу аркылуу аныкталат.

Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн ичинен этиш сөздөр сүйлөшүү стилинде да, көркөм стилде да тилдик активдүү көркөм каражат катары кызмат кылаарын Т.Аширбаев мындай белгилейт: “Этиш башка сөз түркүмдөрүнө караганда экспрессивдүүлүгү менен кескин айырмаланып турат. Ал өзүнүн ушул табигый сапаты аркылуу кепти стилдик жактан дифференциялайт, сүйлөөчүнүн түрдүү ички сезимдерин же ой туюнтуунун натыйжалуу формаларын берүүдө стилистикалык каражат катары коммуникативдик чоң мүмкүнчүлүккө ээ”.

Демейде жөн эле маани берилбей, анчалык деле назар салынбай колдонулган же сүйлөнгөн сөздөр ар кандай сүйлөө жагдайына байланыштуу күчөтүлүп же өзгөчөлөнтүлүп айтылат, башкача айтканда өзүнүн ички сезимин жеткирүү үчүн сөздү же сөздөрдү бөтөнчө бөлүп, ээликтире, көкүтө эмоцияга малып сүйлөйт. Демек, көпчүлүк кыймыл аракетти билдирген сөздөрдөн кишинин сезимине байланыштуу кошумча мааниге ээ болуп, өз маанисине жаңы түс берген эмоционалдуу боёктуулукту көрүүгө болот. Анткени тигил же бул кыймылдын аткарылыш жыйынтыгы ар кандай оң жана терс туюндурулган эмоцияларды чагылдырат. Эмоционалдык маанидеги сөздөр заттарга, нерселерге, табияттын ар кандай кубулуштарына же кимдир-бирөөнүн айтып жаткан оюна карата сүйлөөчүнүн мамилесин билдирет. Сүйлөөчүнүн кабыл алуусу, баамдоосу, байкоосу, башкача айтканда адамдын ички сезими чагылдырылат. Ошондой эле болуп жаткан окуяга, айлана чөйрөгө, дегеле бизди курчап турган дүйнөгө карата болгон субъектинин баа берүүсү негизинен этиш сөздөр аркылуу иш жүзүнө ашат. Ойдун берилишиндеги кептин эстетикалык сапаты түздөн-түз этиштерге байланыштуу болот. Анткени чыгармадагы жандуу-жансыз нерселердин, кубулуштардын, ал-абалы же кыймыл-аракетке келтирилиши ушул аркылуу ишке ашырылат. Демек этиштерди семантикалык жактан да, стилистикалык жактан да өтө өнүккөн сөз түркүмү деп кароо шек туудурбайт.

Адамдын ички психикалык дүйнөсүн, туйгуларын, сезимдерин туюндуруу үчүн сөздөрдүн негизги семантикалык маанилерине кошумча эмоционалдык маанилер болот. Ой жана эмоция бири-бири менен тыгыз байланышта. Эмоция өз алдынча жашай албайт, бирок аларсыз тышкы дүйнөнү таанып билүү мүмкүн эмес. Кээ бир этиштер жөн гана кептик маанини туюндурбастан, аны образдуу, жандуу, боёктуу да кылып көрсөтөт. Мындай этиштер сүйлөөчүнүн кебинин таасирдүүлүгүн арттырат жана көркөм чыгармаларда образдуулукту түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ошондуктан этиш сөздөрдү акын жазуучулар чыгармаларында каармандардын ички сезимдерин, психологиялык абалын эмоционалдуу сыпаттоодо кенири колдонушат. Мисалы: “Эдигейдин жини кайнап кетти” (Ч.Айтматов). “...тыяктан Абил-бий Бекназарга кыйкырып: -Ой, сен Бекназар! О сен, кимдин атын башка чабасың! (Т.Касымбеков)

Этиш сөздөргө арналып жүргүзүлгөн лексика-грамматикалык изилдөөлөрдүн көпчүлүгүндө адамдын ички психикалык дүйнөсүн чагылдырган сөздөр абал этиштердин курамында каралат. Абал этиштер менен эмоционалдык-экспрессивдүү этиштердин ортосунда белгилүү бир байланыштын бардыгы байкалат. Бирок ошону менен эле бирге алардын ортосунда айырмачылыктар да бар.

Эмоционалдык-экспрессивдүү этиштер башка лексика-семантикалык топтогу этиш сөздөр менен да тыгыз байланышта. Казак окумуштуусу М.Оразов эмоционалдык этиштерди өзүнчө семантикалык топ катары бөлүп караса, орус тилинде Л. М. Васильев бул этиштерди өзүнчө лексика-грамматикалык топ катары бөлүп карабайт. Аларды мамиле этиштеринин, абал этиштеринин, сезим этиштеринин ичинде карайт.

Чыгармада каармандын кыймыл-аракетин, көрүнүшүн, психикалык абалын элестүү чагылдыруу этиш сөздөрдүн эмоционалдык-экспрессивдүү күчү аркылуу берилет:

“Кабылан Манас айкырып,

Каарданып бакырып.” (“Манас”).

“Ырас, акыркы бюродо ал Кошойго ачууланып эң катаал сүйлөдү.” (К.Акматов) “Кой деген сөзгө карабай кайра-кайра жулунат.” (К.Сейдакматов) Сүйлөмдөрдөгү айкырып, бакырып, ачууланып, жулунат деген этиш сөздөр менен каармандын психологиялык абалындагы ачуулануу көз алдыбызга таасирдүү элестетилип, сүрөттөлүп берилүүдө. Ал эми: “-Кубаты-ы-м!... Кубатым сенден айрылдым!...- деп бүткүл денеси менен өксүп турду” (Т.Касымбеков), - деген сүйлөмдө болсо айрылдым, өксүп турду

деген этиш сөздөр аркылуу адамдын жан дүйнөсүнө түшкөн кайгыруу эмоциясы чагылдырылып жатат.

“... Сүйүмкан уясына жылан сойлоп келатканын көргөн боз чымчыктай чырылдады...”
(Т.Касымбеков)

- Апам келатат! Бир маалда чыйылдап ийди (Б.Усубалиев),- деген сүйлөмдөрдөгү чырылдады этиши биринчи сүйлөмдө коркуу эмоциясын берсе, экинчи сүйлөмдөгү чыйылдап ийди деген этиш тескерисинче кубануу, сүйүнүү эмоциясын берип жатат. Ий- көмөкчү этиши -ып мүчөсү уланган чакчыл менен келип, тездик маанисин да кошумчалап турат. Чырылда-, чыйылда- этиштери контексттен сырт келген учурда бири-бирине синоним болгон менен контексттик абалда карама-каршы маанини туюндуруп жатат. Адам кимдир-бирөөгө, кандайдыр-бир нерсеге же айлана-чөйрөсүндө болуп жаткан окуяга эмоциялдуу түрдө да карайт. Бул тууралуу Т.Аширбаевдин мындайча белгилеп кеткен: “Айрыкча адабий чыгармаларда этиштер образдуу туюнтуунун, каармандардын мүнөзүн ачуунун окуяны угуучуга (окурманга) жеткиликтүү баяндап берүүнүн көркөм каражаты катары, сөз чеберлеринин сыналган тилдик куралы катары кызмат кылып келе жатат”.

Арстан эрди караса

Ач айкырык чаңырды. (“Манас”)

-Ок кайдан чыкты? Кимден чыкты?...

Абдымомунбек буркурап жер муштады... (Т.Касымбеков)

Демек, этиш сөз түркүмү адабий чыгармаларда окуяларды жеткиликтүү баяндоодо, автордун берейин деген оюн терең ачып берүүдө өзгөчө мааниге ээ талашсыз.

Кээ бир этиш сөздөр турмуштагы ар кандай көрүнүштөрдүн абалын чагылдырууда контекстке экспрессивдүү-эмоциялык түс берип, айтыла турган ойдун көркөмдүүлүгүн күчөтөт: “Мончоктой тизилип көк деңизде сүзүп жүргөн сансыз жылдыздар бири бирине ым кагышып жымындашат”(К.Баялинов). Бул сүйлөмдө автор тарабынан табият көрүнүшүн сүрөттөө жансыз нерселерди жандуу нерселердин кыймыл-аракети, кылык жоругу аркылуу берилип жатат.

Ошондой эле адамдардын кулк-мүнөзүн, көз-карашын сүрөттөөдө да этиштер эмоционалдуу пайдаланылат: “Сараң адам пул түшкөн сайын калтырайт, соко тиши дың бузган сайын жалтырайт.” (“Кыргыз Туусу”)

“Жанын коёрго жер таппай тыбырчылады” (Оозеки сүйлөшүүлөрдөн), - деген сүйлөмдөгү тыбырчылады этиши кабатырлануу, тынчсыздануу эмоциясын пайда кылат.

Контекстте көпчүлүк учурда этиштин терс формасын уюштуруучу -ба мүчөсү менен жак мүчөлөр чогуу келип калган учурда кекетүү, коркутуу эмоциясын пайда кылат: Андай ишке барам деп ойлобоңуз, эсиңизде болсун! (Оозеки сүйлөшүү).

Ал эми контекстте жак мүчөнүн –мын толук формасы менен берилген этиш сөздөр –м кыскартылган түрү менен уюшулган этиш сөздөргө караганда экспрессивдүүлүгү басымдуулук кылат. М.: Мен силерге көрсөтөмүн. Сени менен сүйлөшөмүн. ж.б.

Демек ички психикалык абалды билдирген этиш сөздөр ар кандай маанилик өзгөчөлүктөргө ээ. Таңдан, таңырка, аң-таң бол, аңырай, аңкай, оозу ачылды деген сыктуу этиш сөздөр таң калуу маанисин билдирсе, күл, шаттан, кубан, шаңкылда, кыткылыкта, жымында, арсалаңда, жайраңда, жадыра, көңүлдөн, сайраңда, , балкы, көңүлү толду, ж.б. ушул сыяктуу этиш сөздөр кубануу, ыраазы болуу башкача айтканда көңүлдүн куунак абалын туюндурат. Боздо, буулук, аңгыра, өнгүрө, өксү, өкүр, күйүн, түнөр, кейи, капалан, иренжи, ыйла, бакыр, айкыр, кыйкыр, ачуулан ж.б. этиштер тескерисинче, кайгыруу, капалануу, ачуулануу эмоциясын билдирет.

Сөздүн мааниси – лингвистикалык жактан гана эмес, логикалык, психологиялык, философиялык жагынан да абдан татаал. Анда адам баласынын сырткы дүйнөгө болгон ички сезимдери чагылдырылат. Айрыкча кебибиздеги эмоцияналдык этиштер кептик маанини образдуу, элестүү чагылдырып, текстке эмоцияналдык боёк берүүдө кызматы чоң.

Сөздүн өтмө маанилери аркылуу да эмоция-экспрессивдүүлүк жаралат. Ички сезимин билдирүүдө сүйлөп жаткан адам ар кандай тилдик каражаттарды пайдаланышы мүмкүн. Себеби сүйлөөчү өзүнүн кебинин таасирдүү болушун каалайт. Негизинен мындай учурларда өтмө маанидеги сөздөр же этиштик фразеологизмдер колдонулат. Алар жазуу кебибизде да, оозеки речте да пайдаланылып, сүйлөөчүнүн кебинин таасир этүүчү күчүн арттырат: Оозуңа келгенди оттобо. Мындагы оттобо деген этиш былжырап көп сүйлөбө деген сөз айкашына синоним болуп, так, таамай, таасирдүү айтылып жатат. Кебибизде фразеологизмдер менен өтмө маанидеги этиштер кептик эмоционалдуулукту жаратат. “Эне бешикти терметет, бешик баланы терметет, бала дүйнөнү терметет”. Мындагы терметет сөзүнүн биринчиси жана экинчиси түз маанисинде берилди, ал эми эми үчүнчүсү өтмө мааниде пайдаланылды. Демек “...экспрессиядагы күчөтүүчүлүк маанилик жактан окшош нерселерди өзгөчө айырмалап, баса белгилеп туюнтат.”

Эмоционалдык-экспрессивдүү этиштерди маанилик өзгөчөлүгүнө карай төмөнкүдөй майда топторго бөлүштүрөбүз:

1. Таң калуу маанисин билдирген этиштер: таңдан-, таңырка-, аң-таң бол-, аңырай-, аңкай-, оозу ачылды-, эси ооду- ж.

2. Кубануу, көңүл ачуу маанисин билдирген этиштер: мас бол-, шаттан-, кубан-, арсалаңда-, жайранда-, жадыра-, көңүлдөн-, сайранда-, төбөсү көккө жетти-, оозу кулагына жетти-, көңүл ач-, рахатка бат-, рахаттан-, жаны жай табуу-, көңүлү жайлануу-, көңүлү толкуу-, ыраазы бол-, көңүлдөн-, канааттан-, канаат кыл-, жүзүнө күлкү жүгүрүү-, күл-, күлүмсүрө-, шаңкылда-, кыткылыкта-, жымында- ж.б.

3. Кайгыруу, өкүнүү, капалануу маанисин билдирген этиштер: кайгыр-, кайгыга бат-, убайым же-, убайым тарт-, жабырка-, муңай-, зар какша-, боздо-, буулук-, аңгыра-, өнгүрө-, өксү-, өкүр-, өкүн-, кан жут-, убайымга сал-, өзөгү өрттөн-, күйүн-, түнөр-, жаны ооруу-, ичи ооруу-, көңүлү кайтты, капа бол-, капалан-, иренжи-, көңүлү сынуу-, шагы сынуу-, нааразы бол- ж.б.

4. Ачуулануу маанисин билдирген этиштер: ачуулан-, бакыр-, кыйкыр-, зеки-, уруш-, жинден-, өкүр- ж.б.

5. Уят болуу, шылдың болуу маанисин билдирген этиштер: уят бол-, намыстан-, ардан-, жердин үстүнөн келип, астынан кетүү-, эл бетине карагыс болуу-, күлкү бол-, шылдың бол- ж.б.

6. Коркуу маанисин билдирген этиш сөздөр: корк-, үрк-, айбык-, аза бою тик туруу-, иймен-, жанын ал-, үрөйүн учур- ж.б.

7. Бир нерсеге кызыгуу, сагынуу маанисин берген этиш сөздөр: кумарлан-, куштар бол-, куштарлан-, сагын-, арманда кал-, арман кыл-, эңсеси куруу-, сууса-, үмүттөн- ж.б.

8. Алкоо, каалоо маанисин берген этиш сөздөр: садагаң болоюн, кудай жалгасын, балакетинди алайын, өркүнүң өссүн, бактылуу бол, береке тап- ж.б.

9. Жек көрүү жана каргыш маанисин берген этиш сөздөр: ант урсун, арбак урсун, балекет бассын ж.б. Кээде –гыр мүчөсү этиштерге жалганып, заттык мааниде колдонулат: ойрон болгур, омурткан сынгыр, балээ жегир, заар ичип калгыр, өтүң айрылгыр ж.б.

10. Боору ооруу, аёо маанисин билдирген этиш сөздөр: ая-, ырайым кыл-, жүрөгү эзилүү-, боору ооруу-, элжире-, ичи ачышуу- ж.б. М.: Ошентсе да кемпирге боорум ооруп, негедир ичим ачышып жатты (Б.У.).

Этиш сөздөр көбүнчө сүйлөмдүн аяк жагында келип, баяндоочтун милдетин аткарат. Ээге караганда баяндооч сүйлөмдө орун жагынан туруктуу келет. Эгерде инверсия кубулушуна дуушар болуп, ээден мурда келип калган учурда күчтүү сезим, көтөрүңкү үн менен айтылып, автордун берейин деген ою экспрессивдүүлүккө ээ болот. М.: Чык эшикке, ит! Ур мени, мени! (Оозеки). Кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдүн көпчүлүгү өз алдынча турганда да, контекстте да образдуулукту жаратып, ойду туюнтууда эмоционалдык-экспрессивдүү мааниге ээ. Эмоционалдуу этиштер автордун чеберчилик таянычы катары пайдаланылып, каармандын речиндеги эмоционалдык кошумча маанилерди берет.

Жогорудагы талкуудан көрүнүп тургандай, кыргыз тилиндеги эмоционалдык маанидеги этиш сөздөр адамдын ички дүйнөсүн, сезимдерин, психологиялык абалын жана айлана-чөйрөгө болгон мамилесин билдирүүдө өтө маанилүү роль ойнойт. Алар кептин экспрессивдүүлүгүн арттырып, сүйлөөчүнүн же жазуучунун оюн, сезимин, баасын жеткиликтүү жана таасирдүү кылат.

Эмоционалдык этиштер көркөм чыгармаларда каармандардын ички дүйнөсүн ачып берүүдө, алардын мүнөзүн, сезимдерин жана ойлорун сүрөттөөдө кеңири колдонулат. Алар окурманга каармандын психологиялык абалын элестетүүгө, ага боор оорууга же, тескерисинче, ачууланууга жардам берет.

Макаладан эмоционалдык этиштердин ар кандай семантикалык топторго бөлүнүшү жана алардын контекстке жараша ар кандай маанилерди билдириши мүмкүн экендиги көрүнүп турат.

Корутундулап айтканда, эмоционалдык маанидеги этиш сөздөр кыргыз тилиндеги көркөм сөз өнөрүнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана тилдин экспрессивдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттырууда маанилүү роль ойнойт.

Адабияттар:

1. Ажыбаева З. Кыргыз тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдүү каражаттар: А.Жакыпбековдун “Теңири Манас” романынын негизинде. Фил.илим. канд. дисс., Б., 2007.
2. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. М., 1981.
3. Гайыпова Б.А. Кыргыз тилиндеги абал этиштердин табияты жана лексика-семантикалык маанилери. Фил.илим. канд. дисс., Бишкек, 2012
4. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. Б.:2015.-256 б.